

Еткіна Ірина

Українське суспільство початку 1918 р. (на прикладі Чернігівської губернії)

Проблема українських національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. та, зокрема, гібридної війни більшовицької Росії з УНР кінця 1917 – початку 1918 рр. є надзвичайно важливою як у науковому сенсі, так і для формування сучасного громадянського суспільства в Україні. Якщо суспільство не зрозуміє проблеми Української революції, поразки, а не перемоги російської революції 1917 р., подвигу героїв Крут, то воно не зможе адекватно сприймати те, що відбувається зараз.

Щоб усвідомити історичні уроки битви під Крутами, відокремити міфи від історичної реальності, необхідно зрозуміти загальний стан суспільства цього періоду, зокрема рівень його національної самосвідомості, політичної та правової культури. Ці аспекти складають тло події, яке дає нам змогу об'єктивніше її оцінити.

Важливе значення для дослідження зазначеної проблеми, розуміння сучасних концептуальних підходів до вивчення Української революції 1917 – 1921 рр. має колективна праця провідних спеціалістів з даної тематики під егідою Інституту історії України НАН України [1]. Дану проблему досліджує В.С. Лозовий [2], який дійшов висновку про те, що впродовж 1917 – 1921 рр. антидержавні настрої селянства вилилися в анархо-руйнуючу діяльність проти всіх адміністративних органів. Ментальні, психологічні, політичні, правові та філософські уявлення населення післяреволюційної непівської доби досліджені у колективній монографії Інституту історії України НАН України із серії «З історії повсякденного життя в Україні» [3]. Особливий інтерес викликає монографія О.Н. Атоян [4], в якій такі історико-філософські проблеми, як взаємодія населення та еліти, центрів та периферії в революційному процесі, бунт та смирення в менталітеті селянства розглянуті крізь призму махновського руху.

Звернімося до оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного стану суспільства Сергієм Єфремовим, авторитетним громадським та політичним діячем, лідером партії українських соціалістів-федералістів. У березні 1918 р. він констатував: «Анархія посіла життя і села, влада всюди пропала без вісти; ніхто нікого не слухає і не визнає за старшого, кожен робить, що йому на думку спаде. Харчова справа у катастрофічному становищі: голод зазирає у вічі. Промисловість гине або тліє, як мокре горить, внаслідок чого робітниче питання встає на весь свій зріст. Земельну справу демагогією та її наслідком соціалізацією загнано в такий глухий кут, де ні повернутись, ні дверей знайти. Отже тепер аграрна справа – такий поріг високий, через який не відомо як переступити. Державна скарбниця: не то виметене – вишаруване. Політики дрібні і недосвідчені, працюють в атмосфері ілюзій і фантазій, приправлених соціалістичною фразеологією, не бажаючи ані трохи рахуватися з дійсністю. «Привабливий дух» влади вчувається тільки «політичним немовлятам», що самі не розуміють, які слова навчилися недавно говорити. В дійсності міністерські портфелі порожні, замість впливу на життя самі ілюзії» [5, с.1].

Це вичерпна оцінка стану влади та економіки країни після року діяльності соціалістичних партій, що складала кістяк Центральної Ради та намагалися своїми проектами перевершити вплив більшовиків на найбільш і маргіналізовані верстви населення, натомість відлякуючи підприємницькі кола, середніх власників, еліту суспільства від важелів влади та національної державності. Випередити більшовиків у їх демагогії було неможливо, проте було втрачено час для розбудови власних інституцій влади, її міцної вертикалі для запобігання тій самій анархії.

Як бачимо, прорахунки української влади та стан суспільства взаємно обумовлювалися. Не варто забувати, що саме суспільство на 85 % складалося із селянства. Свято революції першої половини 1917 р. змінилося деструктивною поведінкою населення. І вже 11 жовтня відбулось перше засідання Комітету по боротьбі з анархією під головуванням Чернігівського губерньського комісара Д.І. Дорошенка [6, с.4.] Вся періодика рясніла

повідомленнями про підпали, погроми маєтків, цукроварень, горілчаних заводів, потрави полів, вирубку лісів, проведення кишенькової реквізиції та «бабської соціалізації» (переділ полотна у скринях). Однак огульно звинувачувати в анархічних, деструктивних діях все селянство не варто, адже впродовж всієї революції селяни забезпечували продовольством як себе, так і, вимушено, все населення губернії. Маргіналізації піддалися найперше, солдати, що поверталися з фронтів Першої світової війни та частково місцевий люмпенізований прошарок села, що ніколи не складав більшості. Однак проблема в тому, що саме на цей кримінальний елемент спиралася більшовицька влада під час першого наступу у грудні 1917 р.

Напрочуд влучно причини погромних дій формулює сількор Чернігівської земської газети під псевдо «Полевой цветок»: «Спокійно жили лише в перші місяці революції, а потім почались митарства як для заможної частини населення, так і для бідняків. Почались суперечки через пограбування економій. Були прихильники і противники цих заходів, багато хто не хотів іти на грабіж. Однак ось з'явилися більшовики. Прихильники пограбувань отримали як моральну, так і фізичну допомогу, а противники «соціалізації» маєтків були оголошені буржуями. Достатньо було сказати, що такий-то буржуй, як його негайно розстрілювали...» [7, с.6.]

Давався взнаки довгий період бездержавності та відсутність громадянського суспільства. Впродовж 1917 р. і на початку 1918 р. тривали перманентні перевибори до місцевих комітетів. Якщо спочатку там переважали міцні господарі та еліта селянства, то в подальшому – кримінальний елемент. Про кримінальний елемент на місцях, із Черновим у Петербурзі у тому числі, писав у своїх щоденниках 1917 р. Михайло Пришвін. За його спостереженнями селянин готовий був віддати владу чужому, безгосподарному, бо влада – це зло та нещастя. Найяскравіший, але далеко не одинокий приклад такого явища на Чернігівщині – обрання есера П.Б. Шимановського головою Мглинського земельного комітету. Цей орган влади відразу розпочав свою роботу із зловживань: роздавав землю малоземельним, а вона осідала у керівників земельного комітету. Хотіли

змістити з посади – він шукав захист у Чернова та Авксентьєва. Після жовтня 1917 р. став більшовиком, створив свою банду, що на початку 1918 р. тероризувала населення півночі Чернігівщини. Врешті все закінчилося селянським антибільшовицьким повстанням у Мглині та самосудом над Шимановським [8, с.11-12].

Українському суспільству часів національно-визвольних змагань бракувало еліти та ліберальних ідей. Загал був далекий від ідеалів демократії, і не збирався допускати на місцевому рівні жодних дебатів з приводу збереження права поміщицької власності на землю, яку, з їхніх позицій, багато поколінь селян впродовж століть викупали грошима, кров'ю і потом. Кадетська ідеологія не відповідала правосвідомості основної маси населення. У 1917 р. навіть кадети в місцевій пресі визнавали, що «гасло недоторканості приватної власності на землю в теперішній час стихійного соціального зрушення втрачається само собою». Завершивши погроми економії, селянство взялося ділити землі багатих сусідів: хуторян та відрубників. В с. Юрове Мглинського повіту навесні 1918 р. заможні селяни, лежачи на землі обличчям вниз під прицілом гвинтівок озброєного загону односельців-бідняків, змушені були погодитися на зрівняльний переділ всіх земель. Подібні події мали місце у Новгород-Сіверському повіті [9, с.115]. Навіть рішення про впровадження «чорного переділу» сільське товариство намагалося прийняти формально одноголосно, силоміць примушуючи багатих інакодумців.

Якщо в суспільстві низький рівень освіти та загальної культури, йому не оминути проблеми популізму в політиці, у чому застерігав сучасників у своїй публіцистиці Сергій Єфремов. Селянство було неспроможне збагнути політичні і соціальні програми різних партій і владних структур, воно жило гаслами, розрахованими на негайний ефект. Так, більшовицькі гасла «Вся земля – народу», «Грабуй награвоване» були зрозумілими і прийнятними для сільського населення губернії. Редактори прокадетської газети «Чернігівський край» абсолютно справедливо констатували: «Щоб виконати обіцянки соціалістів і більшовиків, необхідно анексувати щонайменше дві

Німеччини» [10, с.2-3], оскільки тут у власності поміщиків перебувало лише 17,3 % земельного фонду.

Випадки обов'язкової одностайності були характерними під час виборів в Установчі збори. Вибори до Всеросійських Установчих зборів відбувалися наприкінці грудня 1917 р., коли в губернії вже значно посилювався вплив більшовицької партії. Селяни сіл Храпівка, Долботове та Михайлівка Стародубського повіту захопилися більшовицькими гаслами і вирішили одностайно голосувати за список кандидатів від більшовиків №9. Однак для того, щоб інакшумці не порушували одностайності, ухвалили виборцям дати лише один бюлетень №9, а всі інші – знищити. Оскаржити такий своєрідний метод «таємного» голосування наважився лише один виборець – учитель Тарасевич, якого ледве вдалося вирвати з рук розлючених «товаришів більшовиків» [11, с.4]. В інших селах траплялися і протилежні рішення – вилучити під час голосування більшовицький бюлетень, щоб ніхто ним не скористався. Однак важливий принцип – приймати єдину одностайну ухвалу, що характерно для громади, яка традиційно жертвувала особистою свободою своїм членів задля спільної користі всього товариства. Етика виживання селянської громади значно відрізнялася від ідеалів індивідуальної свободи та плюралізму думок.

Свідченням того, що суспільство вже не сподівалося на законність, правопорядок та розв'язання болючих соціальних проблем на державному рівні, стала втрата інтересу до Установчих Зборів, які були об'єднавчою ідеєю для всього суспільства протягом 1917 р. Якщо наприкінці грудня 1917 р. у виборах до Всеросійських Установчих Зборів взяли участь 76 % виборців Чернігівської губернії (найвища активність виборців серед українських губерній, середній показник по Україні – 49,6 %), то в перших числах січня 1918 р. в розпал більшовицького наступу, за кандидатів до Українських Установчих Зборів голосували лише 31 % виборців. [12, с.9-10]. Населенню вже було зрозуміло, що парламентськими методами аграрну проблему, продовольче питання розв'язати не вдасться.

Перебуваючи у 20-х роках в еміграції, перший генеральний секретар міжнаціональних справ часів Центральної Ради Олександр Шульгін пояснював, що суспільство неможливо було пробудити за дуже короткий час від «довгого віковичного сну», воно втратило політичний темперамент, як серед мас, так і серед інтелігенції, – це були реальні факти з якими треба було рахуватися. Гасло незалежності України були неприйнятним і для більшості недосвідчених політиків, і для суспільства на початку 1917 р. «Треба було пережити добу маніфестацій і з'їздів, треба було відчути бурхливе калатання українського серця, побачити ентузіазм наших селян на площі святої Софії, треба було побачити апофеоз Центральної Ради, винесеної силою українського духу на поверх життя, треба було дати виявитися цій стихії, розійтися, розгулятися, – і тоді вже ставити перед нею гасла, на які вона була б здатна».

Наступна думка Олександра Шульгіна дуже актуальна і через 100 років: «Прокидаючися до вільного життя український народ ще вірив у демократичну Росію...» Він визнавав, що дуже довго, як для того бурхливого часу, в ілюзію демократичної Росії вірили високопосадовці, політики, представники українських партій, що входили до складу Центральної Ради: «Треба було пережити боротьбу Центральної Ради з Тимчасовим правительством, треба було відчути все те море недовір'я й ворожості до нас, яке бачили ми в Петрограді – щоб почали пориватися ті нитки, які морально ще зв'язували нас з Росією.» Тодішня політична еліта почала поривати з Москвою лише після більшовицького перевороту та оголошеної Москвою війни. А суспільство? Олександр Шульгін констатує, що при повній відсутності політичної культури населення, пропаганда більшовиків справляла на нього значний вплив: «Старі звички оглядатися на північ, привабливі слова та обіцянки світського раю замутили, стурбували душі наших темних земляків. Від національної ідеї вони не зрікалися. Українцями вони себе почували. Навіть від самостійності вони не одходили. Вони тільки повірили, що цю самостійність дасть їм світська Москва... Вони не йшли проти Центральної Ради, вони... вони тримали нейтралітет. Вони дивилися з

наївністю, як сунули московські орди на Київ, як наші юнаки один проти тисячі боронили державу, як полягли вони на наших Термопилах» [13, с.5-6]. Ключове та найстрашніше слово в цій цитаті це – «нейтралітет» або байдужість суспільства щодо національного державотворення. Ця байдужість дуже дорого коштувала українському народу вже наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст.

Схожі думки у контексті бою під Крутами висловлював у 30-х роках тодішній студент Львівського університету, а в майбутньому мовознавець, літературознавець та видавець (в США) Богдан Романенчук: «Багато українців думали, що їм долею України нічого журитися, бо визволення принесуть їм московські революціонери. Тому й не бралися на разі до ніякої роботи. Що правда, вони не дуже той знали, як братися до будови своєї держави, бо не мали, де цього навчитися.» [14, с.10].

Український письменник, культуролог-енциклопедист Євген Маланюк, що у часи визвольних змагань був військовим, намагаючись у еміграції розібратися у причинах поразки УНР, дійшов протилежних висновків щодо ролі політичної еліти та низової частини суспільства у тих подіях. Він вважав, що низовій, сільській частині українського суспільства бракувало «національного інтелекту при надмірі емоцій переважно примітивно-романтичної натури», але її історична пам'ять сягала, принаймні часів Коліївщини. У слухний час 1917 р. селяни «зі скринь повитягали не лише жупани козацькі, але й шаблі та мушкети.» Натомість верхівці суспільства, на думку Євгена Маланюка, бракувало національного інстинкту, бо вона залишалася носієм російського інтелектуалізму. Приспана Петербургом історична пам'ять еліти суспільства, що є на думку письменника вирішальною якістю в такий період історії, була жалісно убогою і не сягала далі одного-двох поколінь.

Тому еліта у 1917 р. не провадила: рухалася повільно, думала ще повільніше. Народна маса дванадцять місяців залишалася без проводу, допоки провід сам історично опритомнювався не через національну пам'ять, а через читання дуже скромних просвітянських книжок. При цьому всі партії,

з точки зору Євгена Маланюка, – це мавпування російських зразків, їх представники були загіпнотизовані диригентською паличкою північного сусіда, різниці між правими і лівими формальні, паперові або словесні, боротьба між ними уявна, свої фантазії ці політики продовжували розфарбовувати в еміграції [15, с.9-11]. Він згадує, як доктора Луценка, який чітко називав у стінах Центральної Ради історичних ворогів України, називали «українським Пуришкевичем» [15, с.15].

Натомість справжні національні інстинкти проявлялися «знизу»: у військових з'їздах, формуванні українських загонів, зародженні «Вільного козацтва», але вони знищувалися невинно-ідилічною елітою. Тому, за влучними словами письменника, IV Універсал був вирваний з рук еліти, майже гвалтом, самою історією. Він дійшов висновку, що Новій доби не могли розпочати духовно старечі люди, як молоде вино не наливають до старих бурдюків. А формування новітньої української людини розпочалося у сфері військовій. Народинами справжньої національної легенди Євген Маланюк вважав бій під Крутами, адже після нього прийшло прозріння, що влада – то боротьба, держава – то кров і залізо. Акти незалежності мало виголосити, суспільство їх повинно вчинити. Крути – це підпис під актом 22 січня 1918 р. [15, с.16,19]

Думку про те, як бій під Крутами змінив українське суспільство, заклав основи його національної свідомості наводить Макар Карпенко. Він переповів легенду, що з'явилася ще у 1919 р., а у 1929 р. її оприлюднив на сторінках журналу «Гуртуймося» сотник армії УНР Микола Битинський. Герой легенди – палкий юнак-ідеаліст, що під Крутами потрапив до більшовицького полону та був закатований. Хтось зняв з його тіла проштрикну багнетами сорочку та віддав матері-вдові, яка не одну ніч оплакувала свого єдиного сина, допоки він сам не прийшов у материну хату з проханням віддати сорочку для суду Божого. Його сорочка свідчитиме на суді Божому за тих, хто поліг у боротьбі за правду і волю України. Мати прохала сина, щоб він дозволив і їй йти на той суд Божий, куди вона понесе скривавлене серце матері за всіх матерів, чиї сини впали в бою за Україну.

Ця розмова матері з сином розбудила стару бабусю, та здалася їй чудною та незрозумілою. Бабуся злізла з печі та побачила мертву мати з синою сорочкою у руках. Макар Карпенко наголошує, що старенька бабуся у легенді – це якраз символ та алегорія українського народу, чий сон розбуркали крутяни своїм вчинком. Старенький народ тримався своєї чистенької хати, печі, але хотів залишитися нейтральним при проходженні будь-яких фронтів. І все ж смерть захисників Крут не стала марною – національна свідомість суспільства пробудилася [16, с.10].

Макар Карпенко проводить цікаві паралелі між бадьорою грецькою легендою про Термопіли та значно сумнішою українською легендою про Крути. Але підкреслює, що шаблонне порівняння тут неприпустиме. По-перше, Спарта за 300 років до подій під Термопілами була вже державою-гегемоном над іншими грецькими полісами. По-друге, суспільство Спарти було мілітаризоване: матері і сестри перед війною кричали своїм воїнам: «Зі щитом або на щиті!». Мілітарно-героїчними сюжетами була сповнена і література стародавньої Спарти. А в українській літературі, на прикладі В. Винниченка, «салдат» – це той, хто розстрілює революціонерів, або селянин, що мучиться від муштри у «Землі» О. Кобилянської. Все суспільство Спарти очікувало геройства від Леоніда та його воїнів, а українське суспільство тримало «нейтралітет». З огляду на це автор статті дійшов висновку, що героїзм крутян збільшується щонайменше вдвічі [16, с.9].

Отже, українське суспільство на момент бою під Крутами знаходилося у стані хаосу та анархії. Ідеали демократії та ринкової економіки були для нього чужими, оскільки впровадження демократичних принципів неможливе без належного рівня освіти та культури, тим більше впродовж року від повної відсутності парламентаризму до загального виборчого права. Національна свідомість жевріла у народі, але для пересічного селянина, який жив за межею бідності, десятина землі важила більше національних ідеалів, чим і намагалися скористатися більшовики, пропагуючи йому демагогічні гасла. Соціалістичну фразеологію замість впровадження чіткої вертикалі

влади національної держави пропонували своєму суспільству недосвідчені українські політики, чим несвідомо прокладали шлях більшовикам. Про провину еліти суспільства чи самого народу у програній більшовикам війні сперечалися як сучасники тих подій, так і сучасні науковці. Але складно не погодитися з Євгеном Маланюком та Макаром Карпенко у тому, що формування національно свідомого суспільства розпочалося у військовій сфері. Подвиг героїв Крут полягає не лише у тому, що затримали більшовицьку навалу, виграли час для політиків, які таки спромоглися проголосити незалежність та підготувати умови для Брестського миру, найголовніше – цей бій змінив саме суспільство, не на словах, а вчинком запропонував замість загального психозу та бунту чітко сформульовані ідеали національної державності. Героїзм крутян, як тодішніх, так і сучасних треба повсякчас нагадувати і теперішньому українському загалу.

1. Нариси історії Української революції 1917 – 1921 років / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк, В.Ф. Верстюк, С.В. Кульчицький, В.М. Литвин, Р.Я. Пиріг, О.П. Реєнт, О.С. Рубльов, В.Ф. Солдатенко, Ю.І. Терещенко. НАН України. Інститут історії України. К.: НВП «Видавництво «Наукова думка» НАН УКраїни», 2011. Кн. 1. 390 с.
2. Лозовий В.С. Проблеми політичної культури українського селянства в добу Центральної Ради (1917 – 1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XII. / О. П. Реєнт. К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. С. 166 – 174.
3. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. [Кн. 1], ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 445 с.
4. Атоян О.Н. В конфликте с государством. Крестьянское правосознание в Украине 1917 – 1919 годов / Луганская академия внутр. дел. Луганск, 2003. 512 с.
5. Єфремов С. Біля кризису // Нова Рада. 1918. 7 березня. №37.
6. Черниговский край. 1917. 12 октября.
7. Черниговская земская газета. 1918. 11 октября.
8. Черниговская земская газета. 1918. 20 - 27 апреля.
9. Игрицкий И.В. 1917 год в деревне. Воспоминания крестьян. М.-Л., 1929.
10. Черниговский край. 1917. 18 октября.
11. Черниговский край. 1917. 12 декабря.
12. Черниговская земская газета. - 1918. – 28 апреля.

13. Шульгін О. Ідеали і дійсність // Тризуб. Париж, 1927. №4. С.4-6.
14. Романенчук Б. Бій під Крутами (пам'яті лицарів абсурду) // Популярна бібліотека студентського шляху. Львів, 1932. С.5-15.
15. Маланюк Є. Крути: Народина нового українця. Прага, 1941. С.10-21.
16. Карпенко М. Крути // Гуртуймося. Прага, 1931. №VI. С.5-12.